

Особливості потрактування образу Божої Матері в українській бароковій проповіді

Interpretation of the image of the Mother of God in the Ukrainian Baroque sermon

У статті розглянуто особливості потрактування образу Божої Матері в українській бароковій проповіді. З'ясовано, що більшість казань будується на розгорнутій метафорі або алегорії. Чесноти Діви Марії, моделі поведінки в певній ситуації уподібнюються предметам матеріального світу, явищам природи тощо. Майстерність барокових проповідників полягає у вмінні знайти цікаву аналогію, провести оригінальну асоціативну паралель. Святе Письмо є головним джерелом сюжетів проповідей. Спираючись на принцип чотирисенсового тлумачення Біблії, барокові оратори знаходять богородичні мотиви та образи як у книгах Старого Заповіту, так і символіці Євангелій.

Ключові слова: бароко, Божа Мати, Діва Марія, образ, проповідь, традиція.

The article analyses special features of interpreting the image of the Mother of God in the Ukrainian Baroque sermon. It has been found that most of the sermons are based on an extended metaphor or allegory. The Virgin Mary's virtues and her models of behaviour in particular situations are compared to objects of the material world, natural phenomena etc. The mastery of the authors of the Baroque sermons lies in their ability to make an interesting analogy or to draw an original associative parallel. The Holy Scriptures are the main sources of the sermon plots. Following the principle of the four-sense interpretation of the Bible, the Baroque orators find topics and images related to the Virgin Mary both in the Books of the Old Testament and the symbolism of the Gospels.

Key words: baroque, the Mother of God, the Virgin Mary, image, sermon, tradition.

Ораторська проза XVII – XVIII ст. посідає важливе місце в історії українського письменства. Велика за обсягом, вишукана за змістом і досконала за формою, проповідницька спадщина цієї доби оприявнює найсуттєвіші риси національної барокової традиції. Зокрема, у жанрі проповіді знайшов відображення культ Божої Матері, розквіт якого в Україні пов'язують саме з епохою бароко [див.: 21, с.152; 13, с.173]. Образ Пресвятої Діви є структурною домінантою збірки казань Антонія Радивиловського „Огородок Марії Богородиці”, функціонує в численних проповідях Іоаникія

Галятовського й Дмитрія Туптала, зумовлює тематику й образну систему багатьох зразків ораторської прози, уміщених у збірці Лазаря Барановича „Трубы словес проповѣдних”. Беручи за основу традиційну Марійну символіку, представники барокового красномовства надавали образу Богородиці нового змісту, розширювали його тлумачення згідно з авторськими завданнями.

Від часу появи казання Петра Могили „Крест Христа Спасителя” в українській літературі утверджується т. зв. „латино-польський” (бароковий) тип церковної проповіді. Якщо раніше орація була бесідою, простою розмовою священика з парафіянами, тепер вона набуває ознак літературного твору. До неї висуваються відповідні вимоги: єдності думки чи теми, повноти і співмірності частин, художності викладу. Проповідь нового типу мала відзначатися логічною стрункістю, систематичністю, планомірністю.

Основні приписи щодо складання проповіді вперше в Україні були викладені в гомілетичному трактаті І. Галятовського „Наука, альбо Спосіб зложення казання”. Кожна проповідь мусила мати певну тему, взяту найперше з книг Святого Письма. Це – основна ідея гомілії, що просякає її від початку до кінця. Структурно проповідь мала складатися з трьох частин: екзордіуму (вступу), нарації (виклад казання, його основна частина) і конклюдії (заклучна частина) [див.: 6, с.108-109].

Прикметною рисою барокової проповіді було послуговування різноманітною „матерією” і прикладами (exempla), які давали можливість підтвердити слова оратора, вплинути на емоції слухачів, вразити їх своєю незвичайністю та яскравим, ефектним змістом. Серед жанрового розмаїття прикладів, що їх використовували українські проповідники XVII – XVIII ст., можна відзначити легенди, міфи, пророцтва, світські історії, апотегми, фацеції, фабули, казки, байки тощо.

І. Галятовський є автором збірки вірцевих проповідей „Ключ розуміння”, яка містить, зокрема, 12 казань, приурочених до свят Богородиці. Гомілії „Ключа...” цілком відповідають тим засадам, що їх проповідник окреслив у своєму теоретичному трактаті.

„Казання 2 на Різдво Пресвятої Богородиці” має тему, взяту зі Святого Письма: „Сотвори мнѣ величіє, силный” [Лк. 1:49]. Згідно з темою, проповідь побудовано на переліку тих „великих речей”, які Господь учинив щодо Діви Марії. Казання має струнку композицію й містить усі регламентовані

правилами гомілетики частини. Екзордіум ґрунтується на протиставленні метафор: образ Богородиці як „безодні цнот і божественних дарів” виступає як антитеза до постаті проповідника – „бездны неумѣтности и недолужности” [див.: 4, с.122]. Таким чином, І. Галятовський використовує вельми поширений у добу бароко „топос скромності”: на початку або наприкінці твору автор мав вибачитися за своє „невміння”, „недостатню освіту”, „негідність” писати на таку важливу тему тощо [див.: 23, с.24]. У своєму теоретичному трактаті І. Галятовський так формулював це правило: „Ексордіум можеш часом написати, понижаючи себе, приписуючи собі недосконалость, слабость і неуміетность, кгда хочеш що великое мовити альбо кого великого хвалити” [6,с.110]. Традиційним є також подальше звернення оратора до Діви Марії із проханням допомогти йому при складанні й виголошенні проповіді [див.: 4,с.124].

Нарація твору містить численну кількість порівнянь та алегорій на позначення Божої Матері. Діва Марія порівнюється із жезлом Аарона, купиною Мойсея, храмом Соломона, горою, камінь якої зруйнував поганського ідола. В основі кожного порівняння лежить певна логічна аналогія або асоціативний чинник: як Мойсеєва купина не спалилася власним вогнем, так Пресвята Діва не втратила своєї чистоти, народивши Христа; як будівництво Соломонового храму не супроводжувалося цюканням сокир і молотів, так „гды Пречистая Дѣва зачалася и уродила, не чути там было о грѣху первородном” [4, с.123]. Варто завважити, що обстоювання думки про непорочне зачаття Діви Марії притаманне лише католицькому богослів’ю [див.: 16, с.134]. Однак, дивно, на перший погляд, звернення православного письменника до цього догмату, є цілком природним, адже український бароковий культ Діви Марії спирався, за визнанням багатьох дослідників, саме на західну традицію [див.: 22, с.49-55; 14, с.41-43]. У своїй проповіді І. Галятовський уподібнює Божу Матір, не позначену первородним гріхом, дівственній землі, з якої був створений Богом Адам. Отже, Пречиста Діва – „земля” народила нового Адама – Христа. Використання проповідником такої паралелі зумовлене зверненням до джерел богослівської апологетики. Як зазначає О. Матушек, уперше до цього в християнській традиції підійшов Іриней, котрий факт творення першої людини витлумачив як походження Богочоловіка з діви. Пізніше ця лінія була підтримана Тертуліаном [див.: 9, с.6].

Проповідь І. Галятовського містить також безпосереднє зближення образів Богородиці і першої людини. Створення Єви з ребра Адама автор

корелює з народженням Марією Христа, тобто розгортається антитеза: поява на світ людини „от отца без матки” та „от матки без отца” [4, с.124].

Порівняння Богородиці з горою має два джерела: „Псалтир”, у котрому згадується гора, де мешкає Бог, і послання апостола Петра, який називає Христа каменем. За І. Галятовським, камінь, що дивним чином відділився від гори і зруйнував поганського ідола, символізує надзвичайне походження Божого Сина з лона Марії і його місію на землі: „...скрушил свѣт, котрый болваном называється” [4, с.124]. Таким чином, І. Галятовський вдається до популярного за доби бароко „ванітативного” мотиву: оздоблений золотом і сріблом, але порожній усередині ідол нагадує автору марність дочасного життя людини, де суєтні прагнення багатства й розкошів зумовлюють внутрішню порожнечу.

Однією з основних вимог щодо проповіді І. Галятовський вважав її доступність. Слухачі повинні були зрозуміти зміст казання і діяти відповідно до викладених у ньому моральних настанов [див.: 6, с.114]. Тому поряд із вишуканими метафорами і складною образністю проповідь містить дещо спрощені порівняння й наближені до звичайного життя аналогії. Так, І. Галятовський називає Богородицю „приятелкою всей пренайсвятышшой Троицы” [4, с.125], оскільки Діва Марія є донькою Бога-Отця, матір’ю Христа й „облюбеницею” Св. Духа. Щоб підкреслити доцільність праведного життя людини, проповідник вдається до такої аналогії: „...великая ест реч быти приятелем пана, кроля и монархи земного. Що ж разумѣете, як великая реч быти приятелем Христа Бога, который ест пан над панами, кроль над крольми...” [4, с.126].

Заключну частину проповіді І. Галятовський радив засновувати на порівнянні або прикладі, що відповідають її темі [див.: 6, с.110]. „Казання 2 на Різдво...” закінчується легендою, яка підтверджує здатність Пресвятої Діви чинити „великі речі”: вона з’являється перед святим Теодором, що отруєний злими людьми, і рятує його від смерті [див.: 4, с.129].

Поширеним прийомом побудови барокової проповіді було покладення в її основу певного схоластичного питання. Гомілія мала дати на нього курйозну відповідь, що вражала б слухачів своєю несподіванкою [див.: 2, с. 26]. Наприклад, „Казання на Покров Пресвятої Богородиці” відповідає на питання, чому Діву Марію називають благословенною.

Це тому, – стверджує казнодія, – що вона зважила вогонь, зміряла вітер і повернула назад минулий день [див.: 5, с. 308]. Наративна частина проповіді пояснює, що означає кожен із цих незвичайних учинків.

Згідно з визначенням Соломонової „Пісні над піснями”, вогнем є любов. Відповідно, на думку І. Галятовського, Діва Марія зважила вогонь, тому що мала в серці любов до Бога, до ближнього і навіть до ворогів віри. Богородиця зміряла вітер, оскільки пам’ятала про марність і швидкоплинність земного існування людини і праведним життям заслужила вічні блага Небесного Царства [див.: 5, с.308-310].

„Казання на Покров” багате на історичні приклади. Мінливість земного багатства і слави підтверджується розповідями про життя турецького султана Баязета, римського сенатора Сеяна тощо. Грецького полководця Белізарія І. Галятовський називає гетьманом, наближаючи історичне минуле до реалій сучасного йому українського життя. За словами Д. Чижевського, подібна „модернізація” старовини була типовою для творчості А. Радивиловського, у проповідях якого діють „гетьман люду Ізраїльського” Мойсей, „секретар неба” Іоан Богослов, „маршалок Господа” Іоан Хреститель та ін. [див.: 23, с.283].

У своєму казанні І. Галятовський використовує численні паралелі образу Богородиці з біблійними персонажами. Спільність характеристики Діви Марії і цариці Естер складає їхнє милосердя й заступництво. Зближення образів Пресвятої Діви і пророчиці Анни відбувається на основі такої якості, як чистота і непорочність Божої Матері. Коштовні дари цариці Савської мудрому Соломону співвідносяться зі цнотами Богородиці, які вона піднесла Небесному Царю. Зазначені паралелі досить широко використовувалися в проповідницькій літературі, зокрема вони присутні у творчості Д. Туптала [див.: 17, с.281], С. Полоцького [див.: 12, с.503].

Конклюдія „Казання на Покров” містить легенду, що підтверджує могутність Богородиці, а також звернення до християн, побудоване на улюбленій бароковими авторами аналогії з міфологічними персонажами античності: як у давнину погани склали похвалу „фалшивій” богині Артеміді, так православні мають шанувати „правдивую” Богородицю, будуючи на її честь церкви і створюючи коштовні образи [див.: 5, с.310].

Найбільш розповсюдженим способом складання барокової гомілії була її побудова на певному порівнянні, метафорі або алегорії.

Вельми часто вся проповідь засновувалася на розгортанні одного символічного образу. Наприклад, у „Казанні 2 на Благовіщення” Богородиця постає в образі 11-ти небес: неба Венери, що робить людей милосердними, неба Сонця, яке дає розум і почуття, неба Марса, що наділяє сміливістю тощо [див.: 3, ст.1124]. Паралель Діва Марія – небо місяця засновується на здатності цього світила впливати на ріст людини: „мѣсяць тоє справует, же человек из дѣтины малоѣ стается человеком великим”[3, ст.1124]. Відповідно, Богородиця чинить „малых” людей „великими” щодо їхнього суспільного статусу. Прикладом такої метаморфози був візантійський імператор Лев I, чиє царювання, на думку письменника, передбачила Діва Марія [див.: 3, ст.1124].

Для підтвердження тез, висловлених у проповіді, І. Галятовський використовує свій улюблений оповідний жанр – легенди-міраклі. Так, здатність Богородиці наділяти людей ораторським талантом підтверджується розповіддю про угорську королеву Рингу, яка одразу по народженню почала виголошувати привітання Божій Матері [див.: 3, ст.1125].

Паралель Діва Марія – кришталеве небо ґрунтується на порівнянні цнот Богородиці із властивостями цього коштовного матеріалу, зокрема чистотою і здатністю запалювати порох. За словами М. Сумцова, розгляд вміщених у „Ключі розуміння” згадок про небесні світила, природні явища, мінерали, рослини і тваринний світ дає прекрасне уявлення про знання київських вчених XVII ст. [див.: 14, с.29]. Наприклад, „Казання 2 на Успіння Богородиці” містить відомості про 12 зірок, „Казання 2 на Стрітення Господнє” – про різноманітні коштовні камені, „Казання на св. Миколая” – про властивості деяких квітів. Отримані із середньовічних джерел, ці відомості не завжди відповідали дійсності. Так, у „Казанні 2 на Покров Пресвятої Богородиці” змальовано птаха, котрий у своїй зовнішності поєднував ознаки лева й орла. Проповідь також містить згадку про журавля, який, оберігаючи зграю, стоїть на одній нозі, а іншою тримає камінь, щоб не заснути на варті. Фантастичний характер розповідей не применшував їхньої оригінальності. Химерні персонажі і яскраві описи вражали слухачів, вабили їх до слухання, виконуючи тим самим своє призначення в проповіді [див.: 23, с.281]. Згадки про змальованих І. Галятовським фантастичних тварин

можна також знайти у творах інших письменників XVII ст., зокрема Є. Славинецького і польського проповідника Ф. Бирковського [див.: 23, с. 31–32].

Структурантом казання, складеного І. Галятовським на честь Благовіщення, є т. зв. „предикамент топосу”. Проповідь будується на розгляді місця, що посідає Богородиця серед людей на землі та між ангелами і святими на небі. Статус Діви Марії в божественній ієрархії дуже часто визначається за допомогою комплексу образів небесних світил. У проповідях А. Радивиловського і С. Полоцького на Успіння Богородиці Ісус Христос називається сонцем, Діва Марія – місяцем, інші святі – зірками: „Яко солнце ясностью превышает звѣзды всѣ, так слава Христова славу Маріину, слава Маріина превышает славу інших всѣх святых: не только святых, але всѣх Ангел” [цит. за: 9, с.5]. Пояснюючи таке співвідношення образів, автори обох проповідей наводять вислів із „Першого послання св. апостола Павла до коринтян”: „ Інша слава для сонця, та інша слава для місяця, та інша слава для зір, – бо зоря від зорі відрізняється славою!” [1 Кор. 15:41]. С. Полоцький також пояснює паралель „Богородиця – місяць” властивостями цього небесного тіла: як місяць світить відображеним сонячним світлом, так слава Діви Марії обумовлюється її причетністю до божественної святості Христа [див.: 12, с.502].

У зіставленні із проповідницькою спадщиною І. Галятовського та А. Радивиловського творчість Лазаря Барановича репрезентує дещо інший тип барокового красномовства [див.: 8, с.21]. За словами В. Кречотня, вона має виразну дидактичну спрямованість і призначена переважно для вузького кола цінителів, що мають добру освіту та готові сприйняти казання, писані слов'янонурською книжною мовою [див.: 8, с.33]. Однією з найсуттєвіших особливостей казань Л. Барановича є добір „матерії”, якою користується автор при складанні проповідей. Л. Баранович посилається виключно на Святе Письмо і твори отців церкви, свідомо уникаючи широко вживаних іншими проповідниками латинських і польських джерел, прикладів з міфології, світської історії тощо. У посвяті збірки „Меч духовный” царю Олексію Михайловичу автор підкреслював, що він „истину еликомощно писати тщася, никоих же не точію басней, но ниже историй, внѣ Писанія Святаго и ученія церковного сущіх, прілагая” [цит. за: 8, с.33].

„Слово 3 на Різдво Пресвятої Богородиці” складене Л. Барановичем на основі церковного гімну „Рождество твое, Богородице Дѣво, радость

возвѣсти всей вселенной”. Отож, проповідь будується на експлікації поняття радості – послідовному й докладному переліку осіб, що прилучаться до цієї небесної втіхи, і з якої причини. Природні стихії повинні радіти, оскільки Діва, що народжується, стане матір’ю того, хто освятить своїм пришествям прокляту землю, води й повітря. Радість пророків полягає в тому, що їхні віщування здійснюються; втіха святителів – у народженні Діви, що явить світові їхнього пастиря тощо [див.: 1, с.320-321]. Сутність радості по народженню Пресвятої Діви впливає з її функції Божої Матері – народити Спасителя. Ця радість опосередковується тими діями, що їх вчинить сам Христос, тому переважна більшість речень проповіді має своєрідну подвійну структуру: „Радость проповѣдником: родитьбося яже породит имущаго проповѣдати приближавшееся царствіе и покаяніе”[1, с.321]; „Радость водѣ: породитьбо сего, иже будет ходити по водам, и освятит воды”[1, с.320].

Л. Баранович називає Діву Марію „небесною лѣствицею”, якою зійде на землю Бог. Традиційний у християнській літературі образ „лѣствици” вельми часто можна подібати і в бароковій поезії. Так, спираючись на біблійне оповідання про Якова, Іван Величковський в одній зі своїх епіграм уподібнює світ сну, а мінливе щастя – драбині, якою люди то піднімаються, то сходять униз [див.: 20, с.255]. Шанувальники Діви Марії порівнювали Божу Матір із „лѣствицею”, оскільки саме через неї відбулося земне втілення Господа:

Злато изваянна, небовосходная,
Вся свѣтосіянна, Богопроходна
Божіе лѣствице... [10, с.40].

Теофан Прокопович використовує символічний образ „лѣствици” в одному зі своїх віршів, звертаючись до Пресвятої Діви із проханням бути його провідителькою до Небесного Царства:

Вижду тя, о лѣствице, сведшая к нам Бога,
Доведи мя, Маріе, горнаго чертога [10, с.194].

Символ „лѣствици” неодноразово згадується в „Успенській драмі” Димитрія Туптала. Уведений до прологу драми, він відіграє роль передвістя наступних подій, а в часовому плані містить усю історію спасіння, починаючи із сюжету книги „Буття” й закінчуючи апокаліптичними часами. До того ж, символічний образ „лѣствици” виконує в драмі роль сюжетотворчого елемента й персонажа [див.: 9, с. 12–13].

Л. Баранович хоче вразити слухачів проповіді оригінальними формулюваннями думки, різноманітними повторами, паралелями, грою слів, наприклад: „Радость преподобным; преподобным радование” або „Радость пророком, якоже родит пророчица” [1, с.321]. Стиль барокової проповіді відчувається також у ритмізованій мові казання, наявності рим: „Єдина будет носити на главѣ вѣнца, на руках младенца” [1, с.321]. Щодо „матерії” проповіді, то Л. Баранович залишається вірним собі і не відступає від канонічних джерел, використовуючи насамперед сюжети Св. Письма: про спокушання Ісуса дияволом у пустелі [Мт. 4:1-11], про Христа, що йшов по воді [Мт. 14: 22-23], про дві лепти бідної вдови [Мр. 12: 38-44] тощо. Лише в тій частині проповіді, де йдеться про „радість деревам”, Л. Баранович дозволяє собі використати апокрифічний переказ про дерева, з яких було зроблено хрест Спасителя, – кипарисове, кедрове і фінікове [див.: 1, с.321; 23, с.284].

Пишний стиль пізнього бароко представлений творчістю Д. Туптала, особливо тими казаннями, що були складені на початку проповідницької діяльності письменника. До таких зразків належить „Слово на Успіння Пресвятої Богородиці”, виголошене в Печерському монастирі 1693 року. Автор уподібнює життя Діви Марії ниві, а її Успіння – жнивам, використовуючи при цьому подвійну аналогію: з одного боку, чесноти Богородиці втілюються в образі колосків, з іншого – їхня кількість відповідає числу букв в імені „Марія”. Крім того, літери набувають певного семантичного наповнення: „М” символізує „Мудру Дѣву”, „А” – „Агницу Христову”, „Р” – „Рабу Господню”, „И” та „А” є уособленням Богородиці як „Источника Жизни” й „Апостолскаго Вѣнца”[див.: 19, с.55-75]. Порівняння Успіння Пресвятої Діви з жнивами і надана імені Марії семантика обумовлюють зміст і структуру всього казання.

Проповідь має вельми розлогий вступ, де роз’яснюється джерело порівняння чеснот Богородиці із пшеничним колоссям. На основі використання численних паралелей між життям людини і сільськогосподарськими роботами й знаряддями створюється цілісна система образів: село – світ, нива – життя, пшениця – праведники, колосся – їхні чесноти, жнива – смерть, серп – „долг естества смертнѣй”, господар – Христос . В день Успіння Богородиці небо збирає її заслуги, земля – „ползы”, церква – „похвалы” і „торжества”. Собі і слухачам проповідник відводить скромну роль збирачів „оставшихся класов ей титулов”, порівнюючи тим

самим свої дії із сюжетом Старого Заповіту про убогу вдовицю Рут, що збирала колоски на Боазовій ниві [Рут 2: 1-23].

Компонуючи першу частину нарації, Д. Туптало посилається на св. Андрія, який в одному зі своїх казань назвав Богородицю Мудрою Дівою. Український проповідник розвиває цей сюжет, доводячи, що Марія гідна титулу „мудрїйшої” і „премудрїйшої”, причому робить це в притаманній для його стилю формі прямого звернення до святого отця: „Але, Андрее святый, нездоровне учинишь, гды еи и на вышшом мудрости поставишь степени...” [19, с.56]. Подальше розгортання сюжету будується на зіставленні антитетичних образів звичайних хліба й вина, надмірне вживання яких призводить до пересичення та відбирає розум, і хліба й вина Пресвятої Діви, що уособлюють вищу мудрість [див.: 19, с.57].

При складанні проповіді Д. Туптало широко використовує сюжети Старого Заповіту: він звертається до Діви Марії з проханням „умудрити” людей так, як Йосип навчав за наказом фараона єгипетських князів, проводить паралелі між джерелом праведності Пресвятої Діви та Ісуса Навина й Лота. Після такого зіставлення проповідники обов’язково підкреслювали першість, вищість Богородиці щодо старозаповітних персонажів. Якщо Ісус Навин зупинив коло Гаваона „матеріальне” сонце на кілька годин, то Пречиста Діва в своїй утробі „зостановила... мысленное солнце правды Бога” на кілька місяців [19, с. 60]. Далі проповідник, ніби схаменувшись, виправляє власну помилку: „Що мовлю – на мѣсяцы девять? На 33 лѣта, аж поки до конца враг діавол на голову был стерты” [19, с.60].

Першість Діви Марії щодо Лота полягає, на думку проповідника, в тому, що, коли старозаповітний праведник зберіг свої чесноти серед гріхів і беззаконня одного міста, Богородиця не зійшла з праведного шляху, незважаючи на спокуси всього світу. Д. Туптало подає цілий перелік порівнянь, що засвідчують цноту Пресвятої Діви. Поряд із традиційними зіставленнями на кшталт „Весь мир як терньє, она єдина в нем рожа” [19, с. 60], проповідник називає Богородицю солодким струмком у гіркому морі життя. Письменник роз’яснює цю метафору, переказуючи легенду про дивну річку серед морських вод і посилаючись на використання цього сюжету Григорієм Богословом [див.: 19, с.60]. Згадка про міфічне джерело надихає автора на поетичний пасаж – звернення до великого Дніпра, що напуває всіх своїми водами, але втрачає цю якість, з’єднавшись із морем. Таким чином, до просторової площини проповіді залучаються українські реалії.

Своїм прикладом Діва Марія вчить людей мудрості і чистоти. Проповідник підкреслює, що особливу цінність має чистота духу, без якої

тілесна праведність нічого не важить. Цю сентенцію автор формулює на основі тлумачення одного з віршів „Пісні над піснями”: „Твоє лоно – наче сніп пшениці, оточений лілеями” [Пісн. 8:3]. Сніп пшениці проповідник потрактує як уособлення Христа, народженого Марією, лілеї – цнотливість Пресвятої Діви. Розмірковуючи, чому у біблійному тексті лілеї мають числове значення множини, письменник припускає, що перша квітка символізує тілесну чистоту, а друга – духовну. Відповідно, проповідник радить слухачам дотримуватися обох складових праведності, тому що там, де зовнішня безгрішність не підтверджується чистотою внутрішніх помислів, „пшеницы Христа не ищи, не только стога, але ни єдного благодати его зернати” [19, с.62]. Експресивність останнього висловлювання досягається відношенням градації на синтаксичному рівні, а також римуванням слів „благодати – зернати”.

Друга частина нарації розкриває образ Діви Марії як Агниці Христової. Це символічне наймення Богородиці Д. Туптало запозичив у св. Івана Дамаскина та інших отців церкви [див.: 19, с.62]. Етимологія образу досить проста: Пресвята Діва має ім'я Агниці, оскільки явила світові Христа – Агнца Божого. Символічне наймення Спасителя у свою чергу походить від його місії на землі – стати жертвою за гріхи людства [див.: 11, с.57]. Образ Христа-Агнца присутній у бароковій поезії, зокрема: „Исус, Агнче долготерпѣливый”, „дитя милое, агня незлобивоє” [див.: 10, с.41]. Взаємообумовлена пара образів Христа й Богородиці представлена в таких рядках:

Нескверная агница агнца раждает

И во яслех в вертепѣ днесъ полагает [10, с.15].

Основною значенневою характеристикою образу агнца є незлобливість. Ця якість повною мірою притаманна Богородиці як уособленню добра, лагідності й смирення. Тому, наслідуючи Пресвяту Діву, слухачі проповіді очищають від злоби свої серця. У цій частині нарації автор також застосовує пишномовні риторичні запитання („Отколь же тому Агнцеві таковая сила, отколь всемошная власть?..” [19, с.63]) й емоційно-окличні звернення („Але, о Пречистая Дѣва , не безсловесных, лечь словесных и умных тварій наименованія ты еси достойна...” [19, с.62-63]). Д. Чижевський відзначав, що подібні риторичні фігури характерні також для стилю А. Радивиловського: він часто питає сам себе та відповідає, ставить питання і робить закиди святим [див.: 23, с.283].

Останній розділ основної частини проповіді присвячений роз'ясненню наймення Богородиці як „Вънца Апостолом”. Семантика цього символу

передбачає насамперед поняття радості: Діва Марія дає надію і втіху учням Христа після Його смерті. Сила благодаті, яку дарує людям Пресвята Діва, підкреслюється нанизуванням синонімічних висловів: „плачущія утѣшающая, скорбящія увеселяющая, сѣтующія обрадующая” [19, с.69]. Богородиця допомагає послідовникам Ісуса проповідувати Його вчення. Хоча ми не знайдемо підтвердження цьому в Святому Письмі, Д. Туптало приписує саме Діві Марії молитву за визволення з в’язниці апостола Петра, допомогу першомученику Степану. Вінець радості набуває, зрештою, значення „вінця пошесті”, який має апостольська церква в особі Божої Матері.

Проповідь закінчується величною картиною Успіння Діви Марії і сходження її душі до Небесного Царства. Традиційні персонажі цього грандіозного сакрального дійства підпорядковані загальній образній системі проповіді. Ангели – „женці” в’яжуть сніп, складений із колосся Маріїних цнот, і провадять його до „небесної житниці”. Христос постає як „вінець слави”, душа Богородиці в руках Господа – як „найпрекрасніший вінець доброти” [див.: 19, с.71-73].

Заключна частина проповіді підсумовує ідеї, викладені в нарації, і містить молитву, звернену до Пресвятої Діви. Ця молитва також є своєрідним підсумком, оскільки кожен із п’яти розділів основної частини казання закінчувався зворушливим благанням про порятунок від гріхів і спокус. Дослідники творчості письменника відзначали притаманний його стилю ліризм, що особливо відчутний саме в молитовних зверненнях [див.: 2, с.30]. М. Сумцов називав молитву Д. Туптала простою, лаконічною, але сильною; такою, що йде від серця „глибоко релігійної людини поетичного складу” [15, с. 58].

За визначенням теоретика української барокової проповіді І. Галятовського, тема є „фундаментом всього казання” [див.: 6, с.108]. Задекларований в епіграфі символічний образ за допомогою комплексу асоціацій входить у текст гомілій і стає стрижнем їхньої структури. Так, вислів „Аз стѣна, и сосца моя яко столп” [17, с.279], взятий із „Пісні над піснями”, став опорою для побудови образу Богородиці в „Слові в день Покрови” Д. Туптала.

Проповідник уподібнює Божу Матір стіні на основі провідної для неї функції заступництва. Автор підкреслює, що Діва Марія захищає праведників не тільки від „духовних ворогів”, але й має чудесну силу проти небезпеки, втіленої в матеріальних образах [див.: 17, с.281]. Притаманне бароковим митцям захоплення різноманітними риторичними фігурами і

прикрашальними засобами зумовлює використання проповідником численних порівнянь („душевнѣ демони” зникають від „ся крѣпости и силы... яко дым от вѣтра, яко стеблїе от огня, и яко инеи от вара солнечнаго, яко тма от свѣта, прах от бури...” [17, с.281]), елементів словесної гри (Богородиця захищає людей від гоніння „свѣтолютаго и лютосвѣтлаго” [17, с. 287]) тощо.

Розгортання мотиву заступництва спонукає автора до вживання традиційного в атрибутиці Мадонни образу крил: „Покрывает ны она крылома милости своя от казни Божїя, якоже кокош птенцы своя от пазноктей орлих” [17, с.282]. Наочність картини і типологічна подібність ситуацій опіки своїх дітей птахом і людей Богородицею сприяли популярності цього сюжету в християнській літературі й мистецтві. Застосовуючи образ крил у своїх творах, українські письменники XVII – XVIII ст. намагалися також викликати в уяві читача або слухача візуальний відповідник – ікону, гравюру, фреску тощо [див.: 9, с.8].

Ланцюжок асоціацій і порівнянь вибудовує у проповіді Д. Туптала таку послідовність образів: стіна – крила – оофор – „стовп хмари” і „стовп вогню” (Вих. 13:21-22). Наблизившись до задекларованого в темі казання образу стовпа, автор пояснює, за якими семантичними ознаками буде відбуватися уподібнення: „Именуется преблагословенная Божїя Мати столп, ово за высоту свою, ово за крѣпость” [17, с.282]. „Высота” Пресвятої Діви полягає у зверненні всіх її вчинків, думок і прагнень до неба, „крѣпость” – у можливості протистояти диявольським спокусам і перемагати ворогів віри. Звернення Д. Туптала до символічного образу стовпа не є поодиноким явищем у Марійній літературі. В одній із проповідей І. Галятовського сім стовпів Соломонового храму прирівнюються до семи дарів Святого Духа Богородиці [див.: 9, с. 10]. Візуальне сприйняття літери „ I ” в імені „Марія” наштотує Івана Максимовича в поемі „Богородице Дѣво” на віднайдення аналогії зі стовпом Соломона:

Самым зрѣніем столп нам изявляет,

И сіе нам надежду приуготовляет [цит. за: 9, с.7].

Джерелом образів для уподібнень у часи бароко все частіше ставали новозаповітні, а схильність до роздумів про марність життя, політична нестабільність у суспільстві спрямовували увагу авторів до „Апокаліпсису”. Зірки над головою Діви Марії і місяць під ногами на іконах викликали виразну алюзію дванадцятого розділу „Об’явлення” Івана Богослова [див.: 9, с. 7-8]. Д. Туптало користується рисами апокаліптичної жінки, розвиваючи тезу про високий статус Божої Матері. Він тлумачить цей образ відповідно

до завдань своєї проповіді: місяць, на його думку, символізує „змінюючийся и оскудѣваючий” світ, Діва, що височіє над небесним світилом, відповідає піднесенню Богородиці над марністю земного існування. Образ апокаліптичної жінки, „зодягненої в сонце”, асоціюється із сонцем божественної слави, уособленням якої є Діва Марія [див.: 17, с.283].

„Слово 1 в день Покрови” Д. Туптала закінчується закликком до всіх слухачів звертатися до Богородиці як до своєї покровительки. Подаючи перелік осіб, які можуть сподіватися на ласку Пресвятої Діви, проповідник спирається насамперед на біографічний елемент: заступництво Богородиці, поза сумнівом, отримують заміжні жінки, тому що Марія була дружиною Йосипа, удови, бо вона теж пізнала цей стан, і, що цікаво, – художниці, оскільки чоловік Пречистої Діви був „художником-дрѣводѣлем” [див.: 17, с. 288].

Починаючи з доби пізнього Середньовіччя Біблія найчастіше тлумачилася згідно з т. з. „чотирисенсовою” метою, тобто на чотирьох семантичних рівнях: літеральному – читач повинен був беззастережно вірити в буквальність, правдивість змальованих у Св. Письмі подій; моральному – будь-який сюжет мав виховне значення; алегоричному, „префігуральному” – прообразне тлумачення біблійного тексту; анагогічному – сюжети, що пов’язані з т. з. переможною церквою. Бароківі письменники були обізнані й широко застосовували цей метод тлумачення Св. Письма. Посилаючись на середньовічних авторів, І. Галятовський подав перелік і роз’яснення чотирьох вищеназваних „сенсів” в одному зі своїх казань [див.: 14, с.26]. Прикметно, що українські проповідники надавали перевагу алегоричному тлумаченню біблійних текстів [див.: 2, с.27]. Це дозволяло використати широке коло образів і мотивів, підпорядкувати їх завданням конкретної проповіді.

„Слово 2 в день Покрови” Д. Туптала цілком побудоване на проведенні аналогій між старозаповітними сюжетами та образами і божественною постаттю Діви Марії. Богородиця уподібнюється ковчегу, на якому людство може врятуватися від потопу гріхів, вогняному стовпу, котрий супроводжував ізраїльський народ під час втечі з Єгипту [див.: 18, с. 289-290] тощо. Префігуральне тлумачення біблійного тексту виразно простежується у застосуванні паралелі „дерево царя Навуходносора – Діва Марія”. Книга пророка Данила містить оповідання про величезне дерево з прекрасним листям і розкішними плодами, яке наснилося вавилонському царю і символізувало його долю (Дан. 4:7-24). Розширюючи алегоричний зміст цього старозаповітного образу, Д. Туптало вбачає в ньому містичне уособлення майбутньої Божої Матері: „Иносказательнѣ знаменоваше древо

сіє самага царя Навуходоносора, якоже истолкова муж желаній: но мысленнѣ знаменованіе єго лѣтъ єсть сказательствовати о Пречистѣй Дѣвѣ Маріи” [18, с. 295]. Автор послідовно роз’яснює причини цієї аналогії: Богородицю можна вважати деревом, тому що її родовід має глибокі корені; Пресвята Діва є „велика”, оскільки її заслуги і чесноти вищі за небеса, а „широта” її слави сягає всіх куточків землі. Листя і гілля цього величного дерева символізують заступництво Діви Марії, плід – Ісуса Христа.

Окресливши згадані у Старому Заповіті місця, де люди знаходили притулок від небезпеки (ковчег Ноя, „гради” Левитські та ін.), Д. Туптало знаходить відповідні паралелі в Євангелії – це Спаситель як земне втілення Бога, християнська церква і, безперечно, Пресвята Діва, заступництво якої дає притулок від „видимих” і „невидимих” ворогів, тобто небезпеки, що має певний матеріальний вияв, і диявольських спокус, котрі піддають випробуванню душу людини.

У „Слові 2 в день Покрови” Д. Туптало порівнює Діву Марію з орлом, що є одним з улюблених образів барокових авторів. Богородиця виступає, як правило, захисницею від пазурів цього хижого птаха. Орлині крила також символізують заступництво Діви Марії або її Богоматеринство і дівство [див.: 7, с.15]. Зближення цих образів у проповіді Д. Туптала відбувається не за провідною ознакою. Автор порівнює з’явлення Богородиці у небі над Влахерною зі способом виховання орлом своїх пташенят: він злітає у повітря, спонукаючи тим самим орлят до літання, як Пресвята Діва своїм з’явленням закликає віруючих звернути свої серця до неба [див.: 18, с. 290-291].

Таким чином, розглянуті нами Марійні проповіді можна вважати яскравими зразками барокового красномовства. Вони мають чітко окреслену логічну структуру, послуговуються різноманітною „матерією” і значною кількістю прикладів. Переважна більшість проповідей будується на розгорнутій метафорі або алегорії. Чесноти Діви Марії, модель поведінки в певній ситуації уподібнюється предметам матеріального світу, явищам природи тощо. Майстерність барокових проповідників полягає у вмінні знайти внутрішню аналогію між речами, провести оригінальну асоціативну паралель.

Святе Письмо є головним джерелом сюжетів проповідей. Спираючись на принцип чотирисенсового тлумачення Біблії, барокові оратори знаходять богородичний зміст у книгах Старого Заповіту, символіці Євангелій та „Апокаліпсиса”. Обов’язковим наслідком зближення образів Діви Марії і біблійних персонажів можна вважати підкреслення першості Богородиці, вишості її моральних якостей і важливості чудесних дій. Використання таких

зіставлень, вишукана метафорика, оригінальні стилістичні фігури підпорядковані головній меті проповіді – уславити Пресвяту Діву, створити її ідеальний образ, що є для християн взірцем праведного і боголюбивого життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баранович Л. Слово третєє на Рождество Пресвятыя Богородицы // Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1967. – С.320-321.
2. Булгаков С. Образцы святоотеческой и русской проповеди. – Харьков, 1887.
3. Буслаев Ф. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. – М., 1861.
4. Галятовський І. Казанье второе на Рождество Пресвятой Богородицы // Галятовський І. Ключ розуміння. – К., 1985. – С.122-129.
5. Галятовський І. Казанье на Покров Пресвятой Богородицы // Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1967. – С.307-310.
6. Галятовський І. Наука, альбо Способ зложення казанья // Українська література XVII ст. – К., 1987. – С.108-133.
7. Догмат о почитании Пресвятой Богородицы и Приснодевы Марии по Стефану Яворскому. – М., 1887.
8. Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського: З історії української новелістики XVII ст. – К., 1983.
9. Матушек О. Символіка Богородиці у метатексті барокової літератури: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Харків, 1999.
10. Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. – СПб., 1900. – Т.1. – Ч.1.
11. Полный православный богословский энциклопедический словарь. – М., 1992. – Т.1.
12. Полоцкий С. Слово в день Успенія Пресвятыя Богородицы // Булгаков С. Образцы святоотеческой и русской проповеди. – Харьков, 1887. – С.502-506.
13. Радішевський Р. Бароковий концептизм поезії Лазаря Барановича // Українське літературне барокко. – К., 1987. – С.156-177.

14. Сумцов Н.Ф. Иоанникий Галятовский (К истории южно-русской литературы XVII в.). – К., 1884.
15. Сумцов Н.Ф. История южно-русской литературы в XVII столетии. Лазарь Баранович. – Харьков, 1885. – Вып. I.
16. Тальберг Н. История христианской церкви. – Москва–Нью-Йорк, 1991.
17. Туптало Д. Слово в день Покрова Пресвятыя Богородицы // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5-и ч. – М., 1842. – Ч.3. – С.279-289.
18. Туптало Д. Слово второе в день Покрова Пресвятыя Богородицы // Сочиненія святаго Димитрія, митрополіта Ростовскаго: В 5-и ч. – М., 1842. – Ч.3. – С. 289-297.
19. Туптало Д. Слово на Успеніє Пресвятыя Богородицы // Титов А. Проповеди святителя Димитрия, Митрополита Ростовского, на украинском наречии. – М., 1910. – С.55-75.
20. Українська поезія. Середина XVII ст. – К., 1992.
21. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода і антична культура. – Харків, 1997.
22. Флоровский Г. Пути русского богословия. – К., 1991.
23. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль, 1994.